

Shahid Bahonar
University of Kerman

Literary Connections between Iran and Iraq in the Twentieth Century with an Emphasis on the Origins of Modern Poetry

Mohammad Hasanbeigi¹ Ali Asghar Shahbazi²

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Arak University, Iran.
Email: mohaamad.beigi@gmail.com
2. Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Imam Khomeini International University (IKIU), Qazvin, Iran. Email: shahbazi@hum.ikiu.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: <i>Research Article</i> Article history: Received: 19 Jan 2025 Revised: 24 April 2025 Accepted: 22 June 2025 Published online: 16 Dec 2025 Keywords: <i>Word</i> <i>Iran Word</i> <i>Iraq Word</i> <i>Comparative Literature Word.</i> <i>Literary Developments Word</i> <i>Contemporary Poetry</i>	<i>Iran and Iraq, due to their shared historical, geographical, and cultural background, have always been engaged in cultural and literary interactions, the reflections of which can be clearly observed in the contemporary literature of both countries. The central issue of this research is to examine how the political, social, and cultural developments of the past century in Iran and Iraq brought the literary paths of the two nations closer together and led to the emergence of similar themes and forms. The hypothesis is that historical and cultural commonalities, along with similar political and social conditions in the twentieth century, provided the groundwork for the rise of convergent literary movements and shared themes such as the pursuit of freedom, the quest for justice, patriotism, and the struggle against poverty and illiteracy. This study, using a descriptive-analytical approach and based on comparative literary studies, first explains the roots of cultural ties between Iran and Iraq from antiquity to the present, and then examines the political and social circumstances of the two countries in the twentieth century and their impact on literary movements, especially poetry. The findings indicate that parallel transformations in both countries, coupled with the influence of Western literature and a tendency toward modernism, paved the way for the emergence of She'r-e No (New Poetry) in Iran and al-shi'r al-hurr (Free Verse) in Iraq, significantly bringing the literary trajectories of the two nations closer together. Text</i>

Cite this article: Hasanbeigi, Mohammad., Shahbazi, Ali Asghar (2025). Literary Connections between Iran and Iraq in the Twentieth Century with an Emphasis on the Origins of Modern Poetry. *Iranian Civilization Research*, 7 (2), 68-89

© The Author(s).

DOI: 10.22103/JIC.2025.25736.1462

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

English Extended Abstract

1. Introduction

Iran and Iraq, as two neighboring lands with profound historical, cultural, and religious bonds, have always walked along shared cultural and literary paths throughout history. These connections began in antiquity with the Achaemenid domination over Mesopotamia and continued for centuries under various civilizations and governments. In the Islamic era, the ties reached their peak through the establishment of the holy shrines in Najaf and Karbala and through religious and scholarly exchanges between the two nations. With the advent of the twentieth century, both countries experienced fundamental political, social, and cultural transformations. In Iran, the Constitutional Revolution inaugurated a significant shift in the political and cultural structure, followed later by the Islamic Revolution, which redirected the nation toward redefining its national and religious identity. In Iraq, the 1920 uprising against British colonial domination, the fall of the monarchy, and the emergence of the Ba'athist dictatorship were pivotal events that steered Iraqi society toward political and social awakening. Within this context, literature—particularly poetry—played a central role in reflecting the social, political, and cultural concerns of both nations. The essential question posed in this study is how, despite linguistic differences, the two countries arrived at similar literary movements during the twentieth century and even experienced modernism almost simultaneously. The research hypothesis argues that historical and cultural commonalities, similar political and social conditions, and familiarity with global literary trends brought Iranian and Iraqi literatures closer together, leading them to parallel and sometimes shared trajectories.

2. Methodology

This study is conducted through a descriptive-analytical approach within the framework of comparative literature. The research draws on diverse sources: first, historical and civilizational references that highlight the cultural connections between Iran and Iraq; second, literary works and prominent poetic texts from both countries that reflect the social and political concerns of the twentieth century; and third, academic studies and prior scholarship that have each examined aspects of this subject. The method is based on content analysis of texts and a comparative examination of themes and poetic forms. The researcher seeks, by relying on historical and literary evidence, to study poetic and intellectual movements within the political and social contexts of both countries and, by aligning similar developments, to present a comprehensive picture of literary interactions between the two nations.

3. Discussion

Findings reveal that the geographical proximity of Iran and Iraq laid the foundation for extensive interactions between their peoples. This closeness, from antiquity to the present, has been reflected in political, social, religious, and cultural dimensions, creating a shared heritage. In the twentieth century, these bonds were directly shaped by political and social transformations in both countries. In Iran, the Constitutional Revolution marked the first major step against despotism and steered literature toward themes such as freedom, justice,

English Extended Abstract

and patriotism. Leading poets such as Malek al-Sho'ara Bahar, 'Aref Qazvini, and Farrokhi Yazdi embodied this trend. Although under Reza Shah the political atmosphere shifted and literature turned toward symbolism and allegory, the emergence of Nima Youshij and the publication of the long poem *Afsaneh* ushered Persian poetry into a new stage, where classical forms gave way to freer structures. This movement, consolidated with the publication of *Qoqnoos* in 1937, became a turning point in Persian literary history and marked the beginning of the era later known as "She'r-e No" (New Poetry).

In Iraq, similar conditions prevailed. Following the collapse of the Ottoman Empire, the country fell under British colonial rule, and the people, led by Ayatollah Mohammad-Taqi Shirazi, rose up in the 1920 Revolution against this domination. Although a monarchy was later established, foreign control persisted, fueling deep dissatisfaction. Literature, in this climate, assumed a social mission. Poets such as Jamil Sidqi al-Zahawi and Ma'ruf al-Rusafi used simple and direct language to critique tyranny and colonialism, regarding poetry as a tool for reforming society. Later, Mohammad Mahdi al-Jawahiri, with his revolutionary and socially engaged poetry, played a significant role in raising public awareness. By the mid-twentieth century, with the rise of Nazik al-Mala'ika and Badr Shakir al-Sayyab, Iraqi Arabic poetry entered a new phase, and "free verse" (*al-shi'r al-hurr*) was established as a new form distinct from the classical system of prosody.

What is striking is that this literary modernism in Iran and Iraq occurred almost simultaneously. Nima Youshij in Iran and Nazik al-Mala'ika in Iraq each innovated within their own cultural and historical contexts, yet similar social conditions and exposure to Western literature brought their poetic paths closer together. This simultaneity cannot be explained merely as direct influence but should rather be understood as a shared response to the challenges of the time and the quest for new forms of expression.

In terms of themes, there are remarkable similarities between modern Iranian and Iraqi poetry in the twentieth century. Freedom, justice, resistance against colonialism and despotism, patriotism, and criticism of ignorance and poverty are pervasive in both literatures. These similarities stem partly from shared historical experiences and partly from direct cultural exchanges between the two countries. Pilgrimages, the presence of Iranian students in the seminaries of Najaf and Karbala, political migrations, translations, and literary journals all served as channels for exchanging ideas and experiences. As a result, the literatures of the two nations were not merely parallel but also mutually influential. For instance, Persian New Poetry, pioneered by Nima Youshij, attracted the attention of Iraqi poets, while Iraqi free verse in the mid-century inspired some Iranian poets.

The convergence of Iranian and Iraqi literature was not confined to content but was also evident in form and language. In both countries, there was a conscious effort to break away from rigid traditional structures and to adopt simpler, more accessible language closer to everyday life. In Iran, this effort culminated in Nima's movement and his followers, while in Iraq it manifested in the innovations of Nazik al-Mala'ika and Badr Shakir al-Sayyab. These developments demonstrated that the literatures of both nations, in response to similar historical conditions, arrived at comparable solutions.

4. Conclusion

A comparative study of literary ties between Iran and Iraq in the twentieth century reveals that these connections resulted from a complex network of historical, social, and cultural factors. Geographic proximity and long-standing historical bonds created a framework in

English Extended Abstract

which any political or social development in one country quickly resonated in the other. Similar experiences of internal despotism, foreign domination, and the struggle for social reform generated a shared language of resistance and idealism in the literatures of both nations. On the level of content, themes of freedom, justice, patriotism, and critique of tyranny appeared repeatedly in the works of Iranian and Iraqi poets, expressed differently but rooted in a common spirit. On the level of form and language, literary modernism emerged simultaneously in both contexts, with Persian New Poetry and Iraqi free verse arising independently yet under similar motivations and circumstances.

These interactions cannot be regarded merely as one-sided influence; rather, they were dialogical in nature. Poets and writers in both countries worked within their own linguistic traditions but drew inspiration from a shared intellectual sphere. Translations, cultural gatherings, and intellectual exchanges reinforced this common field and led the literatures of the two nations toward convergence. The outcome of this process was the emergence of a kind of conceptual common language among Iranian and Iraqi writers—a language that, beyond linguistic boundaries, was built on a shared understanding of the peoples' struggles and aspirations.

Twentieth-century Iranian and Iraqi literature, while reflecting the internal conditions of each nation, also acquires regional and transnational significance. Because of their historical and cultural ties, these literatures form part of a shared heritage of the region, demonstrating that literature can transcend national borders to become a force for convergence and mutual understanding among nations.

پیوندهای ادبی ایران و عراق در قرن بیستم با تأکید بر خاستگاه شعر نو

محمد حسن بیگی^۱ | علی اصغر شهبازی^۲

۱. (نویسنده مسئول) دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اراک، ایران، ایران. پست الکترونیک: mohaamad.beigi@gmail.com
۲. استادیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران. پست الکترونیک: shahbazi@hum.ikiu.ac.ir

چکیده	اطلاعات مقاله
ایران و عراق، به سبب پیشینه مشترک تاریخی، جغرافیایی و فرهنگی، همواره در تعاملات فرهنگی و ادبی بوده‌اند و بازتاب این پیوندها را می‌توان در ادبیات معاصر دو کشور به وضوح مشاهده کرد. مسئله اصلی این پژوهش، بررسی این پرسش است که چگونه تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی سده اخیر در ایران و عراق، مسیر ادبیات دو کشور را به هم نزدیک کرده و موجب شکل‌گیری مضامین و قالب‌های همسان شده است. فرض بر این است که اشتراکات تاریخی و فرهنگی، همراه با شرایط مشابه سیاسی و اجتماعی در قرن بیستم، زمینه‌ساز پیدایش جریان‌های ادبی همگرا و مضامین مشترکی چون آزادی‌خواهی، عدالت‌طلبی، وطن‌دوستی و مبارزه با فقر و بی‌سوادی شده است. این پژوهش با رویکرد توصیفی - تحلیلی و بر پایه‌ی مطالعات تطبیقی، ابتدا به تبیین ریشه‌های پیوند فرهنگی ایران و عراق از روزگار باستان تا عصر حاضر می‌پردازد و سپس اوضاع سیاسی و اجتماعی دو کشور در قرن بیستم و تأثیر آن بر جریان‌های ادبی به‌ویژه شعر را بررسی می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که دگرگونی‌های همسان در هر دو کشور، همراه با تأثیرپذیری از ادبیات غرب و گرایش به نوگرایی، زمینه‌ساز شکل‌گیری شعر نو در ایران و شعر آزاد در عراق شده و مسیرهای ادبی دو ملت را به‌طور چشمگیری به هم نزدیک ساخته است.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۱۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۸ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱ کلیدواژه‌ها: ایران، عراق، ادبیات تطبیقی، تحولات ادبی، شعر معاصر.

استناد: حسن بیگی، محمد؛ شهبازی، علی اصغر؛ (۱۴۰۴). پیوندهای ادبی ایران و عراق در قرن بیستم با تأکید بر خاستگاه شعر نو. پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۷(۲)، ۶۸-۸۹.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان. © نویسندگان.

DOI: 10.22103/JIC.2025.25736.1462

۱. مقدمه

۱-۱ بیان مسأله

تطبیق در لغت به معنای برابر کردن، مقایسه و مقابله نمودن است و در اصطلاح ادبیات، به پژوهشی گفته می‌شود که به بررسی روابط و مناسبات ادبی و فرهنگی ملل گوناگون و یافتن نقاط تلاقی و تفاوت آن‌ها در زبان‌ها و سنت‌های مختلف می‌پردازد (غنیمی هلال، ۱۳۷۳: ۳۲). ادبیات تطبیقی با شناسایی اندیشه‌های همسان، بررسی میزان نفوذ عناصر هنری و فکری یک ملت در آثار ملت دیگر، و تحلیل جلوه‌های گوناگون این دادوستد فرهنگی، نه تنها تصویری روشن از روند تعاملات فرهنگی ترسیم می‌کند، بلکه روحی تازه در کالبد ادبیات می‌دمد و زمینه‌ای برای تفاهم، همزیستی و دوستی میان ملت‌ها فراهم می‌آورد. همان‌گونه که زرین کوب (۱۳۶۱: ۱۲۵) اشاره کرده، پژوهشگر این حوزه در مرزهای زبانی و فرهنگی ملت خود می‌ایستد تا مبادلات فکری، هنری و ادبی میان آن ملت و سایر اقوام را رصد و ارزیابی کند. در این فرایند، تاریخ مشترک، مناسبات سیاسی و اجتماعی، و زمینه‌های فرهنگی هر دو طرف، چارچوب اصلی تحلیل را شکل می‌دهد.

در میان کشورهای عربی، عراق جایگاهی ویژه در مطالعات تطبیقی با ایران دارد. همجواری جغرافیایی، پیوستگی‌های تاریخی و تمدنی، و مراودات مستمر اجتماعی و مذهبی، این دو سرزمین را در مسیرهای مشترک فرهنگی و ادبی قرار داده است. از روزگار باستان، بخش‌هایی از عراق امروزی در حوزه تمدنی ایران قرار داشت و رد پای هنر، معماری، زبان و آداب ایرانی در بسیاری از شهرها و آثار تاریخی آن به چشم می‌خورد. در دوره اسلامی، با گسترش نفوذ فرهنگی ایران و شکل‌گیری ارتباطات مذهبی - به‌ویژه در پرتو حضور بارگاه‌های ائمه علیهم‌السلام در نجف و کربلا - این پیوندها استحکام بیشتری یافت و به بخشی جدایی‌ناپذیر از هویت فرهنگی دو ملت تبدیل شد.

سده اخیر، صحنه تحولات سیاسی، اجتماعی و فکری چشمگیری در هر دو کشور بوده است. ایران، از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی، و عراق، از پایان سلطه عثمانی تا سقوط رژیم بعث، مسیرهای پرفرازونشیبی را پیموده‌اند که هر یک تأثیرات مستقیمی بر ادبیات و فرهنگ برجای گذاشته است. این تحولات در بستری از شرایط تاریخی مشابه - از جمله مواجهه با استعمار غرب، تجربه استبداد داخلی، و تلاش برای اصلاحات اجتماعی - موجب شد که ادبیات دو ملت، به‌ویژه شعر، در بسیاری از مضامین و رویکردها همسو و هم‌افق گردد. مفاهیمی چون آزادی‌خواهی، عدالت‌طلبی، مقاومت در برابر سلطه بیگانه، و دغدغه‌های اجتماعی همچون مبارزه با فقر و بی‌سوادی، در شعر شاعران برجسته هر دو کشور بازتاب یافته و چارچوبی از ادبیات متعهد و آگاهی‌بخش را شکل داده است.

پژوهش حاضر در پی آن است که با نگاهی تحلیلی و تطبیقی، ریشه‌ها و نمودهای این همگرایی ادبی را بررسی کند. سؤال محوری این است که چه عواملی باعث شده است جریان‌های ادبی دو کشور، علی‌رغم تفاوت‌های زبانی و زمینه‌های بومی، مسیرهایی هم‌سان را طی کنند و حتی در برخی موارد، هم‌زمان به نگرایی در قالب و محتوا روی آورند؟ فرض پژوهش بر آن است که ترکیب سه عامل - پیوندهای عمیق تاریخی و فرهنگی، شرایط مشابه سیاسی و اجتماعی در قرن بیستم، و تأثیرپذیری از جریان‌های ادبی جهانی - بستر مشترکی را پدید آورده که در آن، ادبیات ایران و عراق توانسته‌اند بر محور مضامین مشترک و شیوه‌های نوین بیان هنری، به هم نزدیک شوند.

مطالعات تطبیقی در این حوزه، علاوه بر آشکار ساختن مسیرهای تأثیر و تأثر، اهمیت ویژه‌ای در شناخت هویت فرهنگی دو ملت دارد. بررسی متون ادبی، آثار شاعران و نویسندگان برجسته، و تحلیل تحولات زبانی و قالبی، نشان می‌دهد که همگرایی ادبی ایران و عراق نه صرفاً نتیجه تأثیرات فردی یا تصادفی، بلکه برآمده از ساختارهای اجتماعی و تاریخی مشابه است. برای نمونه، در دوره‌ای که شعر نو در ایران با تلاش‌های نیما یوشیج مسیر تازه‌ای را آغاز می‌کرد، در

عراق نیز نازک الملائکه و بدر شاکر السیاب به شعر آزاد روی آوردند؛ حرکتی که در هر دو کشور پاسخی به نیاز زمانه و جست‌وجوی بیانی تازه برای دغدغه‌های اجتماعی و فردی بود.

از این منظر، برر سی پیوندهای ادبی و فرهنگی ایران و عراق در سده اخیر، نه تنها شناختی دقیق‌تر از تاریخ ادبی دو کشور به دست می‌دهد، بلکه به درک عمیق‌تر از نقش ادبیات در تحولات اجتماعی کمک می‌کند. این پژوهش می‌کوشد با استفاده از منابع تاریخی، آثار ادبی، و مطالعات پدیدارشناسانه در حوزه تاریخ ادبیات تطبیقی، تصویری روشن از این تعاملات ارائه دهد و نشان دهد که چگونه بسترهای تاریخی و فرهنگی مشترک می‌توانند در طول زمان به همگرایی هنری و فکری منجر شوند.

۱-۲- پیشینه پژوهش :

مطالعه پیوندهای ادبی و فرهنگی ایران و عراق، به‌ویژه در سده‌های اخیر، پیش‌تر در چند حوزه مشخص مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است که هر یک از این آثار، بخشی از ابعاد موضوع را بررسی کرده‌اند؛ با این حال، هنوز خلأهایی در پرداخت جامع و یکپارچه به این موضوع وجود دارد.

نخستین اثر قابل اشاره، پژوهش «بن‌مایه‌های مشترک ادبیات پایداری در ایران و عراق پس از اشغال» نوشته نصرالله شاملی و سمیه نصرتی است که در مجموعه مقالات «همایش بین‌المللی میراث مشترک ایران و عراق» منتشر شده است. نویسنده‌گان با تمرکز بر نیم قرن اخیر، به بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌های شعر پایداری دو کشور پرداخته و زمینه‌های مشترکی چون دین واحد، تاریخ همسو، اسطوره‌های مشترک و تأثیر اوضاع منطقه‌ای را شناسایی کرده‌اند. نقطه قوت این پژوهش، پرداختن به مضامین مشترک در ادبیات مقاومت و تکیه بر پیوندهای تاریخی و فرهنگی عمیق دو ملت است. با این حال، محدودیت آن در تمرکز صرف بر ژانر «ادبیات پایداری» و نادیده گرفتن سایر حوزه‌های تعامل ادبی و فرهنگی است؛ بنابراین نمی‌تواند نمای کاملی از همه ابعاد پیوندهای ادبی دو کشور در سده اخیر ارائه دهد.

دومین منبع، پژوهش «بن‌مایه‌های آشنایی‌زدایی در حوزه ترکیب‌پذیری واژگانی؛ با نگاهی تطبیقی به شعر معاصر ایران و عراق» اثر فاروق نعمتی و رضا کیانی است که در مجله «پژوهشنامه نقد ادبی و بلاغت» منتشر شده است. این پژوهش با رویکردی زبانی و بلاغی، به تحلیل ساخت‌های ترکیبی نو و خلاقانه در شعر معاصر دو کشور پرداخته و با تمرکز بر شاعرانی شاخص مانند سهراب سپهری، قیصر امین‌پور، بلند الحیدری و عبدالوهاب البیاتی، چگونگی فاصله‌گیری آن‌ها از هنجارهای متعارف زبانی را بررسی کرده است. نقطه قوت این اثر، روش‌شناسی دقیق و تحلیل جزئیات زبانی و تصویری است که از زاویه‌ای تازه به مقایسه ادبی می‌پردازد. با این حال، به دلیل محدود کردن دامنه پژوهش به جنبه‌های صرفاً زبانی و حذف ابعاد تاریخی، اجتماعی و فرهنگی، تصویری جزئی و تخصصی ارائه می‌دهد که برای شناخت کلیت روابط ادبی ایران و عراق کفایت نمی‌کند.

سومین منبع، کتاب «مناسبات فرهنگی و اجتماعی دو قرن اخیر: ایران و عراق» به قلم سیدعلی موجانی، اثری جامع در بررسی روابط تاریخی، اجتماعی و فرهنگی دو کشور از اواخر دوره ممالیک تا قرن بیستم است. این کتاب با تکیه بر اسناد و مدارک تاریخی، به تحولات اجتماعی، عهدنامه‌های سیاسی، نقش مقابر ائمه و حوزه‌های علمیه در تعامل فرهنگی پرداخته است. مزیت اصلی این اثر، ارائه بستر تاریخی دقیق و تحلیل ساختارهای اجتماعی و دینی به‌عنوان پشتوانه روابط فرهنگی است. با این حال، ضعف آن در پرداخت محدود به عصر ادبیات و بی‌توجهی به جریان‌های ادبی مدرن و تحولات معاصر در شعر و نثر دو کشور است.

با مرور این پیشینه‌ها می‌توان دریافت که هر یک بخشی از پازل بزرگ روابط ادبی و فرهنگی ایران و عراق را تکمیل می‌کنند؛ یکی بر مضامین مقاومت تمرکز دارد، دیگری به نوآوری‌های زبانی در شعر معاصر می‌پردازد، و سومی بستر

تاریخی و اجتماعی را ترسیم می‌کند. آنچه در این میان غایب است، پژوهشی است که با ترکیب این سه رویکرد — تاریخی، اجتماعی-فرهنگی، و ادبی-سبک‌شناختی — تصویری جامع و منسجم از پیوندهای ادبی و فرهنگی دو کشور در سده اخیر ارائه دهد. پژوهش حاضر می‌کوشد با نگاهی تطبیقی و تحلیلی، ضمن بررسی بستر تاریخی و اجتماعی، جریان‌های ادبی و فرهنگی مشترک را واکاوی کرده و همزمان به نوآوری‌های زبانی و مضمونی نیز توجه کند؛ رویکردی که می‌تواند خلاً موجود در ادبیات پژوهشی این حوزه را تا حدی پوشش دهد.

۲- پیوندهای ایران و عراق

ایران و عراق به سبب همجواری جغرافیایی و مرزهای طولانی، در طول تاریخ پیوندی طبیعی و مستمر داشته‌اند. اشتراک در اقلیم، منابع طبیعی و مسیرهای ارتباطی، زمینه‌ساز رفت‌وآمد آسان مردمان دو سوی مرز و برقراری روابط تجاری، فرهنگی و اجتماعی بوده است. همین نزدیکی جغرافیایی موجب شد که تحولات سیاسی و اجتماعی هر کشور به سرعت بر دیگری تأثیر بگذارد و فرهنگ و ادبیات دو ملت پیوسته در تعامل متقابل قرار گیرد. با وجود تفاوت‌های بنیادین در زبان و نژاد، دو جامعه توانسته‌اند روابط فرهنگی و ادبی پایداری را شکل دهند. زبان فارسی و عربی، هر یک با پشتوانه تمدنی و ادبی غنی، در گذر زمان به‌ویژه در عرصه شعر و دین بر یکدیگر اثر گذاشته‌اند. این امر نشان می‌دهد که مشترکات فرهنگی، مذهبی و تاریخی توانسته‌اند مرزهای زبانی و قومی را پشت سر بگذارند و زمینه‌ای برای همگرایی ادبی و فکری فراهم آورند.

۲-۱- پیوند ایران و عراق در دوره‌های گذشته تاریخی

رشته‌های ارتباط بین ایران و عراق در عصور گذشته تاریخی بسیار عمیق و قابل‌تأمل است و البته جلوه‌های این ارتباط در زمینه‌های مختلف فرهنگی و تمدنی بسیار عمیق‌تر خواهد بود. به بیان دیگر، «در هیچ‌کس شوری آثار تمدن و فرهنگ ایرانی، خواه در روزگاری که آن را «ایران باستان» نامیده‌ایم، خواه در عصر اسلامی، به اندازه آن چه در عراق دیده می‌شود، وجود ندارد و هر کس عینک تعصب را از جلوه دیدگان خود بردارد، آثار تمدن، فرهنگ و هنر ایرانی را در همه جای این کشور آشکارا خواهد دید. به وارونه‌کوشش‌های بسیاری که حکومت عثمانی و در پی آن حکومت‌های استعمارگر اروپایی در برانداختن آثار ایرانی از هرگونه که بوده است، در عراق به کار برده‌اند، «هنوز جلوه و جلال این آثار در همه جای خاک عراق، گذشته از طاق کسری بازمانده است و در هر گوشه دیده می‌شود» (شوشتری، ۱۳۴۷: ۲). از منظر تاریخی، بخشی از پیوندهای فرهنگی ایران و عراق به دوران تمدن‌های کهن بازمی‌گردد. منطقه میان‌رودان، که خاستگاه تمدن‌های ایلام و بابل بود، از دیرباز در تعامل با حوزه‌های تمدنی فلات ایران قرار داشت. با استیلای هخامنشیان بر بابل در قرن ششم پیش از میلاد، نوعی ادغام فرهنگی و سیاسی میان این دو حوزه شکل گرفت که در طول سده‌ها تداوم یافت. از شاخص‌ترین نمادهای این تعاملات، «طاق کسری» یا ایوان مدائن است که نه تنها یک شاهکار معماری ساسانی در قلب عراق امروزی به شمار می‌آید، بلکه سندی ماندگار بر حضور تمدن ایرانی در میان‌رودان و پیوندهای دیرینه دو ملت محسوب می‌شود.

در زمینه پیوستگی ایران و عراق چه بالاتر از این که واژه «عراق» که هم‌اکنون نام این کشور است، یک واژه فارسی است. عراق معرب واژه «اراک» است. پروفیسور «هرتسفلد» خاورشناس آلمانی واژه عراق را که به معنی سرزمین همواره ساحلی به کار رفته است، با واژه «ایراستان» که نام سرزمینی در ساحل خلیج فارس از شهرستان اردشیرخوره است، هم‌ریشه می‌داند (همان، ۱۳۴۷: ۲-۳). در جمله‌اللغه ابن درید نیز یکی از علت‌های نام‌گذاری «عراق» به این نام را ایرانیان معرفی کرده و می‌گوید: «إنما سمیت العراق لأن الفرس سمّتها: «إران شَهْر»، فَعُرِّبَتْ فقیل: «عراق» (ابن درید،

۲۰۰۳: ۲۳۶۲). در لسان العرب ابن منظور درباره این کلمه این گونه آمده است: «عراق به معنای ساحل و کناره دریاست. این سرزمین که از بلاد فارس است به خاطر واقع شدن در کنار دجله و نزدیکی به آن، به این نام معروف گشته است. همچنین گفته شده این سرزمین را مردم فارس به علت فراوانی درختان نخل «ایران شهر» می نامیدند که به علت تعریب «عراق» گشته است. به اعتقاد «اصمعی» اصل این واژه فارسی است که معرب گشته و شهر امرا و بزرگان بوده است» (ابن منظور، بی تا، ج ۷: ۲۴۶).

آثار تاریخی بسیار زیادی از روزگار کهن، در این سرزمین باقی مانده است که خبر از ارتباط نزدیک ایرانیان و عربها می دهد که از جمله آن احداث شبکه آبیاری و قنات را در شهرهای عراق است. در کتاب راههای نفوذ فارسی در فرهنگ و زبان عرب جاهلی در این باره آمده است: «یکی از شهرهای بزرگ عراق که در آن عربها با ایرانیان آمیزش یافتند، شهر انبار بود (که نامش فارسی است). این شهر در ۶۲ کیلومتری بغداد کنونی نزدیک قناتی که دجله و فرات را به هم متصل می کند و در کتب اسلامی نهر عیسی خوانده شده، قرار داشت. این قنات که ظاهراً توسط «شاهپور دوم» حفر شد باعث گردید انبار اهمیت تجارتي فراوان پیدا کند» (آذرنوش، ۱۳۸۸: ۱۹۶). تأسیس کاخها و قصرهای گوناگون نمونه دیگری از این ارتباط است که بقایای این آثار عظیم هنوز دیده می شود. بخشی از این عظمت را «بحتری» (۲۰۶ - ۲۸۴ ق)، شاعر دوره عباسی، در چکامه ای شیوا و استوار به تصویر کشیده و عظمت دولت ساسانی و جود و کرم آنها را یادآور گشته است. این قصیده در ۵۶ بیت بوده و از شاهکارهای ادبی به شمار می آید (انوار، ۱۳۵۳: ۷۹). به زبان شعر بیان داشته است:

حَضْرَتِ رَجُلِي لِلْهُمُومِ فَوْجَهُ	تُ إِلَى أَبِيضِ الْمَدَائِنِ عَنِّي
أَتَى سَلَى عَنِ الْحُطُوطِ وَأَسَى	لِمَحَلٍّ مِنْ آلِ سَاسَانَ دَرَسَى
أَذْكَرْتَنِيهِمُ الْخَطُوبُ الْمُتَوَالِي	وَلَقَدْ تَذَكَّرُ الْخَطُوبُ وَتَنَسَى
وَهُمْ خَافِ ضَوْنَ فِي ظِلِّ عَالٍ	مُ شَرَفٍ يَحِ سِرِّ الْعِيُونَ وَيُخَسَى
حَلَلٌ لَمْ تَكُنْ كَأَطْلَالِ سَعْدَى	فِي قَفَارٍ مِنْ لِبْسِ سَابِسِ مَلَسَى

گفتنی است این قصیده زیبا به همت علی اصغر حریری به شعر برگردانده شده است:

خیمه زد غم بر سرایم زان شدم بیرون و کرد	ا شترم زی کاخ ا سپید مداین رهبری
خواستم یک دم بیا سایم در آن مأوای امن	آن کجا سا سانیان را بود جای سروری
گفتم اراد بار حال دیگران، از حال خویش	بیشتر بینی غم ادبار خود کمتر خوری
نک عیان بینم تو گویی کان شهان نامدار	آرمیده در درون کاخ با کندانوری
آن نه چون اطلال سعدی در بیابانهای خشک	بل چو فردوسی به آبادی و نیکو منظری

این پیوستگی گاه در عرصه های حکومتی نیز بسیار نمایان است که اوج آن را در دوره خلافت عباسی می توان ملاحظه کرد. جاحظ (متوفی ۲۵۵ق)، در این باره می گوید: «إن دولة بنی العباس أعجمیة خراسانیة ودولة بنی مروان عربیة أعرابیة» (جاحظ، البیان و التبیین، ۲۳۷)

آثار تمدن، فرهنگ و هنر ایرانی در همه جای عراق دیده می شود. شمال عراق در دوران باستان بخش اصلی امپراتوری آشور را تشکیل می داد. در زمان اشکانیان نیز شمال عراق و مناطق کردستان مرکزی دینی و بازرگانی ایران بودند. تمام کردستان تا سال ۱۵۱۴ میلادی یکی از ایلات ایران بود (پار ساپور، ۱۳۸۸: ۳). علاوه بر واژه «عراق» که هم اکنون نام این کشور است و واژه ای فارسی است؛ نام دیگر این سرزمین چنانکه در کتاب های جغرافیایی آغازهای عصر اسلامی است، «دل ایرانشهر» بوده است و دل ایرانشهر به معنی «مرکز کشور ایران» است (امام شوشتری، ۱۳۷۴: ۲-۱). نام پایتخت عراق امروزی، بغداد ریشه ای کاملاً ایرانی دارد که حکایت از شکوه و عظمت ایرانیان در منطقه بین

النهرین دارد (پار ساپور، ۱۳۸۸: ۵). در بیست کیلومتری جنوب بغداد، شهر مداین قرار دارد که در زبان فارسی به آن تیسفون گفته می‌شود. تیسفون حدود یک هزار سال پایتخت دولت ایران بود (سنائی و عبدالله پور، ۱۳۸۸: ۱۷۶). از دیگر شهرهای کهن عراق که با ایران پیوند تاریخی، نژادی و دینی دارد، بصره است. بصره امروزه کانون شیعیان است و آداب و رسومات دینی آنان تقریباً مشابه ایرانیان است (پار ساپور، ۱۳۸۸: ۶). وجود پیوند و ریشه‌های تاریخی میان دو کشور ایران و عراق، علی‌رغم این که بر سطح روابط سیاسی و دیپلماتیک دو کشور تأثیر شایان توجهی دارد، بر میزان قدرت نرم ایران در عراق تأثیر مثبتی دارد.

جمیل صدقی الزهاوی درباره گسترده شدن عدالت ایرانی در عراق می‌گوید:

ح ت ا م ه ذ ا الح ق د ب ی ن ر ج ا ل ن ا	ح ت ا م ه ذ ا ل ل ی غ ض و ل ا خ ذ ل ا ن
ح ت ا م ل ا ت ا ت ی الن ف و س ص ل ا ح ه ا	ح ت ا م ل ا ت ا ت ی ن ج ه ال ا ذ ه ا ن
ق و م ل ع م ر ی ف ی ال ا ج ه ا ل ه ن و م	و ا ل ش ر ف ی ه م و ح د ه ی ق ط ا ن
ک ل ال ا ن ا م ت ق د م و ا ف ی ا م ر ه م	و ن ص ی ب ن ا م ن ب ی ن ه م ح ر م ا ن
ل ن ظ ر ال ی ا ی ر ا ن ک ی ف ت م ل ص ت	م ن خ ط ه ف ی ه ا ا ذ ی و ه و ا ن
ج ا ع ت ی ا ص ل ا ح ی ع ل ی ش ا ن ه ا	ل ل ه م ا ج ا ع ت ب ه ا ی ر ا ن
ع م د ت ال ی الش و ر ی ف س ن ت م ج ل س ا	ف ی ه ل ر ا ی ال ا م ه ال س ل ط ا ن
ر ف ع ت ل و اء ال ا ع د ل ف و ق ب ل ا د ه ا	ح ت ی ا س ت و ی الم س ک ی ن و ال خ ا ق ا ن

۲-۲- پیوند ایران و عراق در قرن بیستم میلادی (اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی)

در سده اخیر، ایران و عراق هر یک درگیر تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی گسترده‌ای بوده‌اند که به‌واسطه همجواری جغرافیایی، پیوندهای تاریخی و مراودات مذهبی، بازنتاب آن‌ها به سرعت در کشور هم‌سایه نمود یافته است. ایران، که در متون و نقشه‌های غربی تا سال ۱۹۳۵م با نام «پرس» یا «پرشیا» شناخته می‌شد، در این دوره دو رویداد بنیادین و سرنوشت‌ساز را تجربه کرد: انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی؛ دو انقلابی که هر یک در زمانه خود، ساختار سیاسی را دگرگون ساخته و بر فرهنگ و اندیشه ایرانیان تأثیری ژرف نهادند (دیگار، هورکاد و ریشار، ۱۳۷۸: ۱).

انقلاب مشروطه، نخستین جنبش بزرگ مردمی برای تحدید قدرت مطلقه و استقرار حکومت قانون، از دل شرایطی شکل گرفت که در آن عوامل متعددی همچون رشد آگاهی سیاسی و اجتماعی، چپاول‌گری‌های روسیه و انگلستان، ظلم و ناکارآمدی حکومت قاجار و بحران‌های اقتصادی، جامعه را به سوی تحولی اساسی سوق داده بود. با صدور فرمان مشروطیت از سوی مظفرالدین‌شاه در ۱۳۲۴ق، امید به اصلاح ساختار حکومتی پدید آمد؛ اما روی کار آمدن محمدعلی‌شاه، که با وجود اعلام حمایت اولیه از مشروطه، تمایلی به ترک سلطنت مطلقه نداشت، این روند را با چالش مواجه کرد. سرانجام، اقدام او در به‌توپ بستن مجلس به دست لیاخف روسی، موجی از شورش‌های مردمی را در پی داشت که با خلع وی و آغاز سلطنت احمدشاه خاتمه یافت.

دوران احمدشاه، همزمان با آغاز جنگ جهانی اول، ایران را به‌واسطه موقعیت استراتژیکش به میدان رقابت قدرت‌های جهانی کشاند. نیروهای روس و انگلیس پیش‌تر در شمال و جنوب کشور حضور داشتند و با ورود عثمانی‌ها به صحنه، فشارهای سیاسی و اقتصادی بر ایران افزایش یافت. شکست قاجاریه در مدیریت بحران‌ها، نارضایتی عمومی را به اوج رساند و انگلیس را به فکر تغییر سلطنت انداخت. کودتای ۱۲۹۹ش به رهبری سید ضیاءالدین طباطبایی و فرماندهی نظامی رضاخان، آغازگر دوره‌ای جدید بود که با قدرت‌گیری رضاخان و سپس تاج‌گذاری او در سال‌های ۱۳۰۴ و ۱۴۰۵ش ادامه یافت. دوران رضاشاه، هرچند با اصلاحات و تمرکز قدرت همراه بود، اما زیر سایه نفوذ بیگانگان و

محدودیت آزادی‌های سیاسی سپری شد. با برکناری او در ۱۳۲۰ش و روی کار آمدن محمدرضا پهلوی، بستر تحولات سیاسی دهه‌های بعد و نهایتاً انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ش فراهم شد؛ انقلابی که با شعارهای استقلال، عدالت و بازگشت به ارزش‌های اسلامی، چرخشی عمیق در مسیر فرهنگی و فکری جامعه ایجاد کرد.

در عراق نیز، تحولات سده اخیر شباهت‌های چشمگیری با ایران داشت. این کشور که در اواخر دوره عثمانی از جریان‌های مدرن جهانی دور مانده بود، با فروپاشی امپراتوری عثمانی و آغاز جنگ جهانی اول وارد مرحله‌ای تازه شد (ر.ک. الوردی، ۱۹۷۷: ص ۷ - ۹). موقعیت ژئوپلیتیک و منابع غنی نفت، عراق را به یکی از اهداف اصلی قدرت‌های استعماری بدل کرد. با اشغال عراق به دست نیروهای انگلیسی و شکل‌گیری نظام قیمومت، ساختارهای سیاسی، اقتصادی و فرهنگی آن تحت نفوذ کامل غرب قرار گرفت. انگلستان با برنامه‌ریزی دقیق، کوشید نهادهای اجتماعی و فرهنگی را مطابق با الگوهای غربی بازسازی کند و برای کنترل اقتصاد، اسکناس‌های انگلیسی را جایگزین پول رایج کرد و با افزایش بهای مواد ضروری، فشار اقتصادی را بر مردم افزود (شورای نویسندگان، ۱۳۶۲: ۲۷).

این سیاست‌ها با مقاومت گسترده مردم مواجه شد و قیام بزرگ ۱۹۲۰م، معروف به «ثورة العشرین»، به رهبری آیت‌الله محمدتقی شیرازی، نقطه عطفی در تاریخ معاصر عراق شد. هرچند در ۱۹۲۱م با تشکیل حکومت پادشاهی به ریاست ملک فیصل اول، عراق ظاهراً به استقلال رسید، اما سلطه سیاسی و اقتصادی انگلیس همچنان ادامه یافت و سیاست حذف شیعیان از قدرت، شکاف‌های اجتماعی را تعمیق بخشید (دولبران، ۲۰۰۲: ۳۳۵-۳۵۰). این روند تا سقوط سلطنت در ۱۹۵۸م و آغاز جمهوری عبدالکریم قاسم ادامه داشت. دوره کوتاه آرامش سیاسی پس از آن، با روی کار آمدن حزب بعث و حاکمیت دیکتاتوری صدام حسین، به سال‌هایی از سرکوب، جنگ و بحران بدل شد.

همجواری جغرافیایی ایران و عراق در تمامی تحولات تاریخی و اجتماعی دو کشور نقشی بنیادین ایفا کرده است. مرزهای طولانی و ارتباطات ریشه‌دار میان دو ملت، سبب می‌شد که هر رویداد سیاسی یا اجتماعی در یکی از کشورها به سرعت بر دیگری اثر بگذارد و بازتاب پیدا کند. در این میان، زیارت عتبات عالیات و پیوندهای مذهبی - علمی برخاسته از آن، جایگاهی ویژه در تقویت روابط فرهنگی دو کشور داشته است. از روزگار عثمانی تا عصر حاضر، زائران فراوانی از ایرانی به‌طور مداوم رهسپار شهرهای مقدس نجف، کربلا، کاظمین و سامرا بوده‌اند و بلعکس از عراق عازم مشهد و قم شده‌اند و این رفت‌وآمدها افزون بر استحکام مناسبات مذهبی، زمینه‌ای گسترده برای دادوستد فرهنگی و ادبی فراهم کرده است. حوزه‌های علمیه نجف و کربلا نیز پیش از تأسیس حوزه علمیه قم در سال ۱۳۰۰ش، اصلی‌ترین مراکز آموزش و پرورش طلاب ایرانی به‌شمار می‌رفتند و بسیاری از عالمان و اندیشمندان برجسته ایران در همین مراکز علمی پرورش یافتند. چنین مراودات علمی و مذهبی، تأثیری ژرف‌نه تنها بر ادبیات دینی بلکه بر جریان‌های فکری و اجتماعی دو کشور برجای نهاد. افزون بر این، رفت‌وآمد زائران به عتبات، تبادلات تجاری و فرهنگی و حتی مهاجرت‌های سیاسی، به‌منزله کانال‌های طبیعی انتقال اندیشه‌ها و تجربیات عمل می‌کردند. نتیجه این پیوندها و دادوستدها در عرصه فرهنگ و ادبیات به‌روشنی مشهود است؛ چنان‌که مضامینی چون آزادی‌خواهی، عدالت‌طلبی، وطن‌دوستی، مبارزه با استعمار و نقد استبداد، هم‌زمان در شعر و ادبیات ایران و عراق نمودار شد و بُعدی مشترک و هم‌افزا به خود گرفت.

بنابراین، بررسی اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی سده اخیر دو کشور، نشان می‌دهد که همسویی شرایط تاریخی و تأثیر متقابل تحولات، بستری غنی برای همگرایی ادبی و فرهنگی فراهم ساخته است. این همگرایی به‌ویژه در عرصه شعر و ادبیات معاصر نمود بیشتری یافت. فضای انقلابی و مبارزاتی در هر دو کشور، شاعران و نویسندگان را از چارچوب‌های درباری و موضوعات محدود سنتی بیرون کشید و به سمت بیان دغدغه‌های ملی، اجتماعی و آزادی‌خواهانه سوق داد.

در ایران، شعر مشروطه با نام‌هایی چون ملک‌الشعراى بهار، عارف قزوینی و فرخی یزدی، پلی میان سنت و نوگرایی ایجاد کرد. با گذر از فضای پسامشروطه و محدودیت‌های دوره رضاشاه، بستر برای ظهور جریان نوین شعری فراهم شد.

نیما یوشیج، با انتشار «افسانه» و سپس مجموعه «ققنوس» در ۱۳۱۶ش، نقطه عطفی در تاریخ شعر فارسی پدید آورد و با شکستن قالب‌های کهن، زبان تازه‌ای برای بیان مسائل اجتماعی و فردی معرفی کرد (شمس لنگرودی، ۱۳۷۰: ۴). در عراق نیز، شرایط مشابه سیاسی و اجتماعی، به‌ویژه در پی انقلاب ۱۹۲۰م و مبارزات ضد استعماری، زمینه رشد شعر متعهد و اجتماعی را فراهم آورد. شاعرانی چون جمیل صدقی زهاوی و معروف رصافی، با استفاده از زبان ساده و مردمی، رسالت شعر را در آگاهی‌بخشی و اصلاح جامعه می‌دیدند. این مسیر، در میانه قرن بیستم، به ظهور جنبش شعر آزاد به رهبری نازک الملائکه و بدر شاکر السیاب انجامید؛ حرکتی که با کنار گذاشتن ساختار عروضی سنتی و بهره‌گیری از تجربه‌های شعر غربی، افق تازه‌ای در ادبیات عرب گشود (الملائکه، ۱۹۸۹: ۳۵).

نکته جالب آن است که آغاز این نوگرایی شعری در دو کشور، با فاصله‌ای اندک و در بستری از تحولات سیاسی مشابه رخ داد. شفیعی کدکنی (۱۳۵۹: ۱۱۳) بر این باور است که نیما در عمل، پیش از نازک الملائکه به این تجربه دست یافت و اگرچه نمی‌توان با قطعیت از تأثیر مستقیم سخن گفت، اما شرایط تاریخی و اجتماعی یکسان، همراه با آشنایی هر دو جریان با ادبیات اروپایی، سبب شد که به نتیجه‌ای مشابه برسند.

از این رو، می‌توان گفت که سده اخیر نه‌تنها دوره‌ای از همگرایی سیاسی و فرهنگی ایران و عراق بوده، بلکه عرصه‌ای برای تجربه‌های ادبی همسان نیز فراهم آورده است. تحولات سیاسی، از مشروطه تا انقلاب اسلامی در ایران و از انقلاب ۱۹۲۰م تا سقوط سلطنت در عراق، همراه با مبارزات ضد استعماری و ضد استبدادی، چارچوب مفهومی مشترکی را ایجاد کرد که در آن، ادبیات دو ملت در مضامین، نگرش و حتی قالب‌های بیانی، به هم نزدیک شدند. این پیوند ادبی، بازتابی از همان همجواری جغرافیایی و تاریخی است که بستر اصلی تعاملات فرهنگی میان دو کشور را شکل داده است.

۳- تعامل ادبی ایران با عراق در سده اخیر

در سده اخیر، تعامل ادبی ایران و عراق بیش از هر زمان دیگری تحت تأثیر ارتباطات فرهنگی غیررسمی و شبکه‌های مردمی بوده است. رفت‌وآمد گسترده دانشجویان، روحانیان و فعالان فرهنگی میان شهرهای مهم دو کشور، تبادل آثار ادبی را سرعت بخشیده و فضایی برای آشنایی مستقیم نویسندگان و شاعران با آثار یکدیگر فراهم کرده است. انتشار مجلات و کتاب‌های ادبی در هر دو سوی مرز، ترجمه متون، و حضور مشترک در رویدادهای فرهنگی و جشنواره‌ها نیز باعث شده جریان‌های ادبی نوگرا و اجتماعی هم‌زمان در هر دو کشور رشد کنند و از دستاوردهای متقابل الهام بگیرند.

۳-۱- اوضاع ادبی ایران در قرن بیستم میلادی

همانطور که پیشتر گفته شد برای صحبت کردن از اوضاع ادبی ایران در این دوره، سخن را باید از انقلاب بزرگ مشروطه آغاز نمود، انقلابی که به حق سرآغاز حیات نوین ایرانیان در زمینه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی است.

سیاست چپاول‌گرانه روسیه و انگلستان از یک‌سو و بی‌کفایتی دستگاه حکومتی قاجار از سوی دیگر و نیز ارتقای سطح آگاهی سیاسی و اجتماعی مردم، جامعه‌ی ایران را به تدریج به سوی یک تحول عمومی پیش برد و منشأ شورش‌هایی علیه استبداد و استعمار شد که مردم را برای قبول تحولی اساسی در شکل اداره‌ی حکومت آماده می‌ساخت. این تحول خود را در لباس مشروطه خواهی نمودار ساخت. ادبیات نیز که به نوعی از هنرهای برجسته‌ی ایرانیان از دیرباز به شمار می‌آید، در این دوره به گونه‌ای دیگر تبلور یافت؛ به دیگر سخن «بنا به ضرورت تاریخی و اجتماعی، جامع فاخر و اشرافی خود را از تن به در کرد و با گریختن از تنگنای دیوان و دربار به فراخنای میدان کوچه و بازار گام نهاد. و برخوردار از شوری و شعوری نسبی، با مردم به پا خاسته، هم‌گام و هم‌صدا شد. به فراخور این دگرگونی و دگردیسی، ماهیت شعر نیز

در بوته نقد بازنگری قرار گرفت تا به تعریف و تفسیر مناسب با شرایط تاریخی - اجتماعی آراسته شود. در پرتو این تنقیح و تدوین نظری - عملی از مفهوم و ماهیت ادبیات که ناظر بر رسالت اجتماعی بود - شعر غالباً به عنوان ابزاری فرهنگی در خدمت آرمان‌های اجتماعی و انسانی قرار گرفت» (روزبه، ۱۳۸۱: ۵۹).

بنابراین ادبیات دوره‌ی م شروطه، برخلاف دوره‌های گذشته که به ندرت به مسائل اجتماعی تمایل نشان می‌داد، با موضوعات اجتماعی و زندگی مردم پیوند خورد. و به اعتقاد برخی از اهل نظر: دایی که از شعر این دوران شنیده می‌شود: دای میهن‌پرستی و انتقاد اجتماعی است (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۰: ۳۴). از نظرگاه زبان و ساختار ادبی نیز تجربه‌های مردم‌گرایانه ادامه یافت و از شکل رسمی و ادیبانه‌ی درباری رها شد. در این سیر، دوران سلطه‌ی قصبده و غزل بر شعر م شروطه ادامه دارد و قالب‌های کم‌کاربردی چون: چهارپاره و م ستراد با م ضامین اجتماعی و میهنی رونق می‌یابند. «از تفنن و تغییرات دیگری که در قالب‌های شعر این عهد صورت می‌گیرد، پدید آمدن قالب‌هایی است که تنها در نظم و ترتیب قافیه آن‌ها تصرفاتی شده است، مانند برخی از شعرهای ایرج، بهار، دهخدا و...» (امین‌پور، ۱۳۸۳: ۲۳۷). طنز اجتماعی و نقد نیز در نوشته‌های برخی از نویسندگان و ادیبان این دوران تبلور یافت.

در این جا، نباید از نظر دور داشت که شعر دوره‌ی مشروطیت گرچه تا حدی از نظر زبان و محتوا و گستره‌ی احساس تغییر نمود و با مفهوم جدیدی با به میدان گشود؛ ولی تغییرات ایجاد شده در این دوره بیشتر از نظر مضمون است تا فرم و شکل. غالب شاعران از دریچه‌ی سنت به چشم‌اندازهای تازه می‌نگریستند و کوشش آن‌ها «در اسیر کردن چشم‌اندازهای جهان در قید و بند سنت خلاصه شد» (پورنامداریان، ۱۳۷۷: ۱۶). در این سال‌ها موضوعات تازه‌ی سیاسی و بحث‌های اجتماعی مجال‌ی باقی نمی‌گذاشت که در ساخت و صورت شعر نیز متناسب با تحولی که در محتوای آن روی داده بود، تغییری بنیادی و ژرف صورت گیرد؛ ولی با فرونشستن شور دوران انقلاب مشروطه، نواندیش‌ها مجال بیشتری در پیکار با سنت را به دست آوردند تا متناسب با دگرگونی‌های اجتماعی و فرهنگ عصر نوین، برای شعر و ضوابط حاکم بر آن چاره‌اندیشی کنند.

در این دوران، زمزمه‌های شکستن وزن و کمرنگ شدن حضور قافیه در بنای شعر به گوش می‌رسید؛ اما، به هیچ وجه جدی تلقی نمی‌شد. نوجوانی چون تقی رفعت، شمس کسمایی و جعفر خامنه‌ای هر یک تجربه‌هایی با شیوه بیان شعری تازه‌ی خود داشتند که با شعر پیشینان تفاوت داشت. این شیوه‌ی نو از مهم‌ترین نوآوری‌ها در محدوده‌ی زبان و قالب شعر فارسی بود و ظهور شعر «افسانه‌ی نیما در سال ۱۳۰۱ ه.ش از جدی‌ترین گام‌ها در راه این قالب نوظهور بود. نیما پس از افسانه با توجه به دستاوردهای خود و دیگران، همچنان به نوآوری می‌اندیشد تا این که با تلاش‌های او «آخرین سنگر مقاومت سنت در برابر فشار نگرشی تازه به جهان و هستی درهم شکست» (همان، ۱۳۷۷: ۸۴). بنابراین ریشه‌های شعر نو در ایران در جنبش مشروطه است. جنبشی که در نتیجه‌ی آشنایی ایرانیان با اروپا به مفهوم آزادی و حقوق مدنی انسان‌هاست (شمس‌لنگرودی، ۱۳۷۰: ۴).

پس از مشروطه، با روی کار آمدن رضا شاه پهلوی عرصه بر شعر، به ویژه با مضامین اجتماعی، تنگ و تنگ‌تر شد؛ چرا که با تعطیل نمودن نشریات و ارباب روشنفکران، محور آزادی و اندیشه‌های نو و از بین بردن زمینه‌های رشد و فهم عمومی، شور تحول و تجددطلبی را خاموش شد. در این دوره، برخی از شاعران، همچون بهار و دهخدا به کارهای تحقیقاتی پرداختند و برخی دیگر یا سکوت اختیار کرده و یا به شیوه‌های دیگر به شاعری روی آوردند. پس از دوره‌ی رضاشاه از مسائلی اصلی و درونمایه‌ی شعر می‌توان به رشد اندیشه‌های سوسیالیستی، نگرانی شعر نسبت به پیرامون خود و حسن سنت شکنی اشاره کرد. البته همان فضای خفقان آلود سریع خود را در ادبیات جلوه‌گر ساخت؛ از این رو، شعر به سوی تمثیل‌گرایی و رمز‌گرایی. واژگانی چون: شب، دیو، جنگل، نور، دریا، نسیم، خورشید، بهار، باران، دشنه، غبار، سکوت، زمستان، بیابان، چراغ، ابر، قاصدک و ... معنایی غیر از معنای لغوی خود داشته و به صورت رمزی در شعرها به کار گرفته شد (اکبری، ۱۳۷۱: ۷). با پدید آمدن انقلاب اسلامی که بنیان مذهبی با رهبری روحانی داشت، مظاهر دین در

تمام ابعاد زندگی مردم پدید آمد و تجلیات غرب‌گرایی و فرنگ‌مآبی کم‌رنگ شد، ادبیات نیز به تبع آن رویکرد نویی به خود گرفت و شاعران و ادبا با تأثیرپذیری از معارف و فرهنگ پربار اسلام، جلوه‌های اسلامی و مذهبی به آثار خویش بخشیدند.

مهم‌ترین ویژگی‌هایی که شعر نسبتاً جوان انقلاب با آن متمایز می‌شوند، عبارتند از: روی آوردن به قالب‌های سنتی شعر فارسی، انعکاس معارف اسلامی، داشتن روح حماسه و عرفان، روی آوردن به مفاهیم انتزاعی و غیر حسی، پرهیز از تمثیل و نمادگرایی ست (ر.ک. یاحقی، ۱۳۷۴: ۲۵۲-۲۵۷).

۳-۲- اوضاع ادبی عراق در قرن بیستم میلادی

از نظرگاه اوضاع سیاسی در آغاز این سده، سیادت و سلطه‌ی عثمانی‌ها با ورود انگلستان و به دنبال برافروخته شدن شعله‌های جنگ جهانی اول در سال ۱۹۱۴م، به خاموشی می‌گراید و برگه‌هایی از تاریخ سلطه‌ی استعمار و فرمانروایان دست‌نشانده‌ی آن‌ها بر این سرزمین گشوده می‌شود که در نهایت با بیداری مردم و هدایت رهبران و مراجع دینی، این سلطه در سال ۱۹۵۸م شکسته و عراق قدم در مرحله‌ی نوینی می‌نهد که حضور مردم سرنوشت آن را ورق می‌زند و ادبیات این دوره حضوری بس فعال در جامعه دارد.

اهمیت و ارزش شعر و ادب در این سرزمین بر هیچ پژوهشگر و منتقدی پوشیده نیست. از آنجایی که این کشور پیوندی ژرف با میراث ادبی قدیم دارد، کانونی غنی و بالنده در سخن‌پروری به شمار می‌آید «الْشُّعْرُ فِي الْعِرَاقِ مَ صَدْرُ عَمِيقِ الْجُدُورِ بِالتَّرَاثِ الْعَرَبِيِّ تَارِيحًا وَنَشْأَةً وَتَطَوُّرًا، لِذَلِكَ عَدَّتْ بَيْتَهُ الْعِرَاقُ مِنَ الْبَيْتَاتِ الَّتِي شَعْرِيَّةُ الْغَنِيِّ فِي تَارِيحِ الشُّعْرِ الْعَرَبِيِّ قَدِيمِهِ وَحَدِيثِهِ» (نخبه من الباحثين العراقيين، ۱۹۸۵، ج ۱۳: ۲۹۱).

ادبیات این سرزمین در این سده، برخلاف ادبیات دوره‌ی عثمانی، ادبیاتی مردمی و پویا ست. آرام آرام رنگ و بوی صرف درباری از آن زدوده گشته و در جامعه‌ای نو‌پدیدار می‌شود؛ گاه با نوای مبارزه و پایداری در برابر استعمار و ظلم دم‌ساز شده و گاه با نشر مفاهیمی چون: آزادی، وطن‌دوستی، مبارزه با فقر و بی‌سوادی در فضای جامعه حضور می‌یابد. آزادی بیان و اندیشه در اوایل سده‌ی بیستم، پس از اعلام قانون در سال ۱۹۰۸م در فضای عراق می‌پیچد و به تدریج شعر و نثر از موضوعات قدیمی، در چهارچوبی خاص که با نوعی ضعف و جمود همراه بود، به پویایی تن در می‌دهد (صادق، ۲۰۰۹: ۴۵۰).

در این دوره، با هنرنمایی شاعرانی بزرگ چون: جمیل صدقی زهاوی، معروف رصافی، محمدرضا شبیبی و پس از آن محمدمهدی جواهری شعر از مضامین تنگ درباری برون‌گشته و مضامینی با رویکرد سیاسی و اجتماعی می‌یابد. از همین جهت است که اشعار اجتماعی این دوران به روح نثری نزدیک است تا به روح شعری، چرا که از نظر ادیبان این دوره وظیفه‌ی شعر اصلاح و سامان‌بخشی اوضاع است (الخیاط، ۱۳۹۰: ۷۴). معروف رصافی از شاعران مردمی این دوران، خدمت به مردم و هدایت آن‌ها در مسیر صحیح را وظیفه‌ی مهم شعر معرفی کرده و شاعر را اصلاح‌گر امور جامعه‌ی خویش می‌داند:

وَمَا الشُّعْرُ إِلَّا أَنْ يَكُونَ نَصِيحَةً تَشَطُّ كَسَلَانًا وَتَنْهَضُ ثَاوِيًا
وَلَيْسَ سِرِّي الْقَوْمِ مَنْ كَانَ شَاعِرًا وَلَكِنْ سِرِّي الْقَوْمِ مَنْ كَانَ هَادِيًا
فَإِنْ أَفْسَدْتَهُمْ خَطَّةً قَامَ مُصْلِحًا وَإِنْ لَدَغْتَهُمْ فِتْنَةً قَامَ رَاقِيًا

(هَيْئَةُ الْمَعْجَمِ، ۱۹۹۵، ج ۶: ۳۰۵)

ترجمه: شعر چیزی جز پند و اندرز نیست، پندی که از سان خاموش و بی حرکت را به فعالیت و خیزش وا دارد. بزرگ مردم، شاعر آن‌ها نسبت، بلکه بزرگ مردم کسی است که مرشد و راهبر باشد تا اگر نقشه‌ای آن‌ها را به تباهی کشاند، و فتنه‌ای آن‌ها را آشفته ساخت، اصلاح و برطرف نماید.

با نگاهی بر سروده‌های این دوره به نظر می‌رسد نوای بیداری و روحیه‌ی انقلابی در تار و پود دل‌نگاشته‌های ادیبان موج می‌زند. جواهری، دیگر چهره‌ی ممتاز و نامدار شعر معاصر عراق، مضمین اجتماعی، دردهای مردم را به زبان شعر بیان می‌دارد. وی از زبان مردم که شورش در برابر بیدادهای استعمارگران و حاکمان دست‌نشانده آن‌ها لب به شکوه می‌گشاید و ستم‌های آنان را برملا می‌سازد، برای نمونه شعر «الثورة العراقية» او که از نخستین اشعار سیاسی اوست، موج خشم و ناخرسندیش را توصیف نموده و از ورای آن مردم را به مبارزه و ایستادگی فرا می‌خواند:

لَعَلَّ لِلذِّي وُلِّي مِنَ اللَّذَّهِ رَاجِعٌ فَلَا عَيْشَ إِذْ لَمْ تَبْقَ إِلَّا الْمَطَامِعُ
تُحَدِّثُ أَوْ ضَاعَ الْعِرَاقُ بَيْنَهُ ضَةً تَرَدَّدَهَا أَسْوَأَهُ وَالْشَّوَارِعُ

(الجواهری، ۱۹۸۲، ج ۱: ۵۵)

ترجمه: شاید آن چه که از روزگار روی گردانده است، بازگردد. اگر آرزو و امیال در زندگی نبود، دیگر معنایی برای زندگی کردن وجود نداشت... وضعیت عراق نوای نهضت سر می‌دهد و بازارها و خیابان‌هایش آن را تکرار می‌کنند. در این دوره با تغییر اوضاع اجتماعی و سیاسی عراق، جنبش‌های نوجویی در شعر، داستان، رمان و مقالات نقدی به وجود آمد که نتیجه آن چیزی جز پویایی جنبش‌های ادبی و ظهور مکتب شعری نبود. این جنبش، زاییده‌ی دگرگونی شرایط سیاسی، اجتماعی، فکری و فرهنگی بود که با خاموشی فروغ حکومت عثمانی و بیداری مردم آغاز گشت. نفوذ استعمار انگلیس، انقلاب‌های سیاسی نظیر انقلاب بی‌ستم، جنگ جهانی اول و دوم و ظهور جنبش‌های آزادی‌خواه، مسائل مهمی بودند که تأثیری بس شگرف بر اندیشه‌ی ادیبان و شاعران آن دوره داشتند و غالب فضای درونی شعر را به خود اختصاص می‌دادند.

برای آن که سیر شعر این سده را به خوبی دریابیم، می‌توان آن را در دو مرحله‌ی زیر دنبال نمود:
الف) مرحله‌ی مبارزه و کوشش برای تحقق آزادی که در دو انقلاب بی‌ستم و انقلاب ۱۹۴۱م نمودار گشت. این مرحله‌ای است که جام شعر با مضامین ملی و اجتماعی لبریز می‌گردد و بیشتر شاعران بزرگ عراق چون: رصافی، زهاوی، شبیبی، جواهری، شرقی، ابراهیم وائلی و محمدعلی یعقوبی در آن شرکت دارند. از برجسته‌ترین مظاهر این مرحله، توجه به استقلال عراق، تعهد ملی به رویدادهای کشورهای عربی و دعوت به آزادی امت عربی از سلطه‌ی استعمار بود، همچنین سرآمد این موضوعات مسئله‌ی فلسطین بود (ر.ک. نخبه من الباحثین العراقيين، ۱۹۸۵: ۱۳/۲۹۸).

ب) مرحله‌ی جنبش ملی و نوگرایی شعری که در طول آغاز جنگ جهانی دوم تا قیام ۱۹۵۸م آشکار شد. این مرحله، پربارترین مراحل شعر عراقی از نظر رویکرد شعری، مضمون و محتوای آن است که حاصل شرایط فرهنگی آن روزگار و بیداری سیاسی و اجتماعی در آن سال‌ها بود. مهم‌ترین پدیده‌های نوگرایی، زمزمه‌های «الشعر الحر» (شعر آزاد) بود که در شعر نوجوانی چون: نازک الملائکه، بدر شاکر سیاب، عبدالوهاب بیاتی و بلند حیدری به گوش می‌رسید.

درباره‌ی این جنبش شعری، نازک الملائکه در کتاب قضایا الشعر المعاصر می‌گوید: حرکت شعر آزاد در سال ۱۹۴۷م در عراق آغاز شد، از بغداد به دیگر سرزمین‌های عربی نشر و نفوذ یافت (الملائکه، ۱۹۸۹: ۳۵). از دلایل اصلی گرایش به این نوع از اشعار، به نوعی خستگی از مضامین و قالب شعری قدیم بود، در این باره نیز وی معتقد است: شاعر معاصر می‌بایست شخصیت خویش را با پیریزی راه شعری معاصر اثبات کند تا اینکه شخصیتش را که با قدیم متفاوت است، در آن جاری سازد. شاعر نوگرا علاقه دارد که متکی به خویشتن باشد و برای خود چیزهایی ابداع کند که از عصر خویش به الهام گرفته است (ر.ک. نخبه من الباحثین العراقيين، ۱۹۸۵: ۱۳/۲۹۸).

باید به این نکته هم توجه داشت که رشد آگاهی ادیبان و شاعران از ادبیات اروپایی، ترجمه‌ی آثار بزرگ آن‌ها و انتشار روزنامه و مجلات در تسریع روند این نوگرایی نقش به‌سزایی داشت.

۳-۳- اشتراکات ادبی ایران و عراق در قرن بیستم میلادی

تحولات ادبی این دو کشور، با توجه به اشتراکات فکری، فرهنگی و اجتماعی در این دوره تقریباً صورتی هم‌سان و مشابه دارد. پیش از این دوره، شعر فارسی و عربی هر دو به لحاظ محتوا و مضمون شعری دچار رکود و فقری دامن‌گستر شده بودند، اندیشه و قلم شاعران در سلطه‌ی درباریان به سر می‌برد و هر گونه آزاداندیشی و نو جویی از ذهن شاعر گام فراتر نمی‌گذاشت؛ اما، پس از این دوره در ادبیات هر دو ملت، به ویژه در شعر آنان، تحولات عمیق و فراگیر محتوایی رخ داد که بیش از همه در نتیجه‌ی بیداری فکری، سیاسی، اجتماعی، میهنی هر دو ملت بود. آن‌چه در این صد ساله در شعر عرب اتفاق افتاده عیناً در شعر فارسی نیز روی داده است، با تفاوت‌های مختصری که برخاسته از شرایط متفاوت فرهنگی و ساختار زندگی این دو کشور است.

بخشی از این تحول، تابع شرایط فکری و اجتماعی هر دو ملت است که با آشنایی با غرب انجام گرفت، به دلیل آشنایی و مراوده‌های سیاسی و اجتماعی زاویه‌ی جدیدی در ادبیات هر دو پدید آمد که در شعر و نثر هر دو مؤثر افتاد. در ایران تحول برخاسته از دگرگونی‌های اجتماعی و فکری از نهضت مشروطیت به بعد روی داده که بخش‌هایی از این روشنگری‌ها نیز نتیجه‌ی مسافرت رجال این دوره به کشورهای غربی و نیز آشنایی شاعران و ادیبان با تفکر و ادب غربی بوده است. در این میان، آشنایی با زبان‌های اروپایی و ترجمه‌ی ادبیات غربی به زبان‌های فارسی و عربی، یکی از مهم‌ترین عواملی است که در بیداری اجتماعی مردم هر دو ملت و تحول ادبیات آنان مؤثر بوده است.

در این سده، اقتدار دولت عثمانی که حاکمیت کشور عراق را تا پیش از جنگ جهانی اول بر عهده داشت رو به ضعف و سستی نهاد و به تدریج دخالت استعمارطلبان رشد یافت. در ایران نیز شاهان قاجار بر سر کار بودند که برای هوس‌ها و خواسته‌های حقیرانه‌ی خویش با بیگانگان معامله می‌کردند. در این روزگار ظهور شاعرانی با روحیه‌ی بیدار و فکر روشن در عراق مانند: زهاوی، رصافی، جواهری؛ و در ایران چون: بهار، عارف قزوینی، فرخی یزدی، اندیشه‌هایی چون: آزادی، میهن پرستی، آموزش زنان، شعر رنجبران و کارگران به ادبیات تزریق شد. این امر تابع تحولات اجتماعی بود که نیاز به مضمون‌های سیاسی، وطنی، فکری، مردمی و اجتماعی مثل حقوق زنان، آزادی و ... را می‌طلبید. بعداً این تحول راه‌پیدایش قالب شعر نو را فراهم ساخت. در آغاز شاعران می‌کوشیدند مضمون جدید خویش را در قالب کهن ادبی بیان کنند. در آغاز مشروطیت در شعر فارسی سعی در حفظ نظام کهن فارسی بود؛ زیرا حاکمیت نظام شعر کهن و پایبندی به سنت بر شاعران دو زبان، چنان قدرتمند بود که امکان به یک‌باره کنار نهادن سبک ادبی کلاسیک و جدایی از حاکمیت زبان شعری کهن را تقریباً ناممکن می‌ساخت.

در نتیجه‌ی تحولات شعر در این دوره در ادبیات عربی و فارسی هر چند پاسداشت قالب کهن شعر امری اجتناب‌ناپذیر بود؛ ولی با گذر زمان تحول عمیق زبان شعر ضروری شد و ضرورت تغییر قالب شعر و پایبند نبودن به قافیه جدی شد و وحدت درونی شعر و بیان دقیق اندیشه و عقلانیت شاعر در شعر خویش، بدون الزام به پایبندی به رعایت تساوی ارکان عروضی شعر مهم و لازم تلقی شد. و در نهایت به پیدایش شعر نو انجامید. سرانجام همه دریافتند که زبان شاعر باید گویای جریال سیال اندیشه‌ی او باشد و شاعر به راحتی بتواند تمامی عواطف و احساسات خویش را بیان کند و برای این نوع زبان شاعرانه نیازی به بهره‌گیری از زبانی آکنده از صنعت و بلاغت نبود. در بررسی تحولات ادبی دو کشور در قرن بیستم، علاوه بر تأثیر شرایط داخلی و جریان‌های ادبی غرب، نباید از تعاملات مستقیم ایران و عراق غفلت کرد. شاعران ایرانی و عراقی نه تنها از طریق ترجمه، نشریات و نشست‌های فرهنگی با آثار یکدیگر آشنا می‌شدند، بلکه برخی از

مضامین و قالب‌ها نیز به‌طور مستقیم الهام‌بخش یکدیگر بود. برای نمونه، جریان شعر نو فارسی که با نیما یوشیج آغاز شد، هم‌زمان با گسترش شعر آزاد در عراق مورد توجه ادیبان عراقی قرار گرفت؛ و از سوی دیگر، مضامین شعر مقاومت و اجتماعی در عراق نیز در دهه‌های میانی قرن، الهام‌بخش شاعران ایرانی بود. بنابراین، می‌توان گفت رابطه ادبی دو کشور نه صرفاً موازی و هم‌زمان، بلکه متقابل و اثرگذار بوده است.

عواملی که منجر به دگرگونی و ظهور ادبیات نو با مضامین جدید شد در این دو کشور تا حدودی رنگ و بوی همسانی دارد، نیمایوشج و نازک الملائکه دو شاعری هستند که در این زمینه گوی سبقت را از دیگران ربوده و توفیق پیشگامی را از آن خود کرده‌اند، دکتر شفییعی در این باره می‌گوید: «البته نیما در عمل مقدم بر نازک الملائکه است و اگر انت‌شار «قفنوس» را ملاک قرار دهیم که در سال ۱۹۳۹ نشر شده است، نخستین تجربه نازک الملائکه در ۱۹۴۷ یعنی هشت سال پس از انتشار «قفنوس» انجام شده است و من نمی‌دانم آیا خانم نازک الملائکه فارسی می‌داند یا نه؟ آن چه مسلم است این است که خانواده او از خاندان‌های شیعی عراق و در تماس با فارسی‌زبانان بوده‌اند. ولی مسلماً چنان‌که گفتیم، شرایط و مقدمات مشابه، و سوابق یکسان شعر عرب و فارسی سبب شده است که اینان به یک تجربه برسند، به خصوص که نیما و نازک الملائکه - هر دو- به شعر اروپایی هم نظر داشته‌اند» (شفییعی کدکنی، ۱۳۵۹: ۱۱۳).

نتیجه‌گیری

بررسی پیوندهای ادبی و فرهنگی ایران و عراق در سده اخیر، فراتر از یک مطالعه تاریخی یا ادبی صرف، ما را با الگوی پیچیده‌ای از تعاملات انسانی مواجه می‌کند که در آن جغرافیا، تاریخ، سیاست و فرهنگ به‌طور درهم‌تنیده عمل کرده‌اند. همجواری جغرافیایی این دو کشور نه تنها مرزهای فیزیکی، بلکه چارچوبی برای تبادل مداوم ایده‌ها، احساسات و شیوه‌های بیان هنری فراهم کرده است. این نزدیکی، به‌ویژه در قرن بیستم، با عواملی چون تحولات سیاسی بزرگ، تغییرات اجتماعی عمیق و گسترش ارتباطات فرهنگی همراه شد و به ایجاد یک بسترمشترک برای شکل‌گیری جریان‌های ادبی هم‌سو انجامید.

از نظر ماهیت، این پیوندها را می‌توان در دو سطح تحلیل کرد. نخست، سطح ساختاری که شامل اشتراکات ناشی از تجربه‌های تاریخی مشابه است؛ از جمله مقابله با سلطه بیگانه، گذار از نظام‌های سیاسی متمرکز و استبدادی، و تلاش برای دستیابی به عدالت اجتماعی. این تجربه‌ها، زبان مشترکی از مقاومت و آرمان‌خواهی در ادبیات دو ملت ایجاد کرده است. دوم، سطح محتوایی که به انعکاس این تجربه‌ها در آثار ادبی مربوط می‌شود. در این سطح، مضامین آزادی‌خواهی، نقد استبداد، دفاع از هویت ملی و دغدغه‌های اجتماعی با بیانی متفاوت اما روحی مشترک در آثار شاعران و نویسندگان ایران و عراق پدیدار شده است.

نکته مهم آن است که این تعاملات صرفاً به تقلید یا تأثیر یک‌جانبه محدود نبوده، بلکه بیشتر ماهیت گفت‌وگومحور و تعاملی داشته است. شاعران و نویسندگان هر دو کشور، هرچند در چارچوب زبان و سنت ادبی خاص خود فعالیت کرده‌اند، اما در سطح ایده و نگرش، از یک میدان فکری مشترک الهام گرفته‌اند. این میدان فکری با عواملی چون ترجمه آثار، رفت‌وآمد روشنفکران، و گسترش رسانه‌های چاپی و شنیداری تقویت شده است.

در کنار این همگرایی فکری، نوگرایی در قالب و زبان نیز به‌عنوان یکی از نتایج تعامل فرهنگی قابل توجه است. در ایران، اصلاح‌طلبی ادبی از شعر مشروطه آغاز و با نوآوری‌های نیما یوشیج به نقطه عطف رسید. در عراق نیز، تحول مشابهی با شعر آزاد نازک الملائکه و بدر شاکر السیاب شکل گرفت. این تحولات، هرچند مستقل از هم آغاز شدند، اما شباهت در زمان‌بندی و انگیزه‌ها نشان می‌دهد که هر دو جامعه در پاسخ به شرایط مشابه تاریخی، به جست‌وجوی شیوه‌های تازه بیان روی آوردند.

علاوه بر این، باید تأکید کرد که تعاملات ادبی ایران و عراق در قرن بیستم تنها به تأثیرپذیری از شرایط داخلی یا جریان‌های غربی محدود نمی‌شد. این دو کشور به‌واسطه پیوندهای مذهبی، فرهنگی و علمی، بستری واقعی برای تأثیرگذاری متقابل نیز فراهم ساختند. شاعران ایرانی و عراقی با آثار یکدیگر از طریق ترجمه‌ها، نشریات و نشست‌های فرهنگی آشنا می‌شدند و این آشنایی، گاه الهام‌بخش تغییر در محتوا و حتی قالب شعری بود. شعر نو فارسی با نوآوری‌های نیما یوشیج بازتاب‌هایی در محافل ادبی عراق داشت و توجه بسیاری از شاعران عرب را جلب کرد؛ در مقابل، شعر آزاد عراق که با نازک الملائکه و بدر شاکر السیاب شناخته می‌شود، در دهه‌های بعد بر برخی جریان‌های ادبی ایران اثر گذاشت. از رهگذر همین تأثیرات متقابل، مضامین مشترکی چون مقاومت، آزادی‌خواهی و نقد استبداد غنا یافت و ادبیات دو ملت نه تنها هم‌زمان، بلکه متعامل و الهام‌بخش یکدیگر شد.

برآیند این مسیر مشترک، پدید آمدن نوعی «هم‌زبانی مفهومی» میان ادیبان دو ملت است؛ هم‌زبانی‌ای که با وجود تفاوت زبان و قالب، بر پایه درک مشترک از دردها، آرزوها و اهداف اجتماعی بنا شده است. این هم‌زبانی، به ادبیات دو کشور نه تنها بُعدی ملی، بلکه بُعدی فراملی بخشیده و آن را به بخشی از میراث فرهنگی منطقه‌ای تبدیل کرده است.

منابع

- آذرنوش، آذرتاش (۱۳۸۸). راه‌های نفوذ فارسی در فرهنگ و زبان عرب جاهلی. چاپ سوم، تهران، توس.
- امین‌پور، قیصر (۱۳۸۳). سنت و نوآوری در شعر معاصر، تهران، علمی و فرهنگی.
- اکبری، منوچهر (۱۳۷۱). نقد و تحلیل ادبیات انقلاب اسلامی، تهران، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی.
- الجواهری، محمدمهدی (۱۹۸۲). دیوان الجواهری، الطبعة الثالثة، ج ۴، بیروت، دارالعودة.
- الخیاط، جلال (۱۳۹۰). الشعر العراقي الحديث، بیروت، دارالصادر.
- الوردی، علی (۱۹۷۷). لمحات إجتماعیه من تاریخ العراق الحديث، بغداد، مطبعة المعارف.
- الملائکه، نازک (۱۹۸۹). قضايا الشعر المعاصر، الطبعة الثامنة، بیروت، دارالشعر للملايين.
- پورنامداریان، تقی (۱۳۷۷). خانه‌ام ابری است، تهران، سروش.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۴۳). لغتنامه، ج ۱۵، تهران، چاپ سیروس.
- الدولبران، لوید (۲۰۰۲). العراق من الإنتداب إلى الإستقلال (۱۹۱۴-۱۹۲۳م)، الدار العربیه للموسوعات، بیروت، الدار العربیه للموسوعات.
- دیگار، ژان‌پیر؛ هورکاد، برنار؛ ریشار، یان (۱۳۷۸). ایران در قرن بیستم، بررسی اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در یکصد سال اخیر، برگردان، عبدالرضا (هوشنگ) مهدوی، تهران، نشر البرز.
- صادق، عبدالرضا (۲۰۰۹). فی أدب العراق الحديث دور الأدباء الشيعه (۱۹۰۰-۱۹۵۸م)، مراجعه و تقدیم، حبیب صادق، بیروت، دارالفارابی.
- غنیمی هلال، محمّد (۱۳۷۳). ادبیات تطبیقی، ترجمه دکتر سید مرتضی آیت‌الله‌زاده‌ی شیرازی، تهران، امیرکبیر.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۶۱). نقد ادبی، چاپ ۳، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- یاحقی، محمّدجعفر (۱۳۷۴). چون سبوی تشنه، تاریخ ادبیات معاصر فارسی، تهران، انتشارات جامی.
- نعمتی، فاروق، و کیانی، رضا (۱۴۰۰). «بن‌مایه‌های آشنایی‌زدایی در حوزه ترکیب‌پذیری واژگانی؛ با نگاهی تطبیقی به شعر معاصر ایران و عراق»، پژوهشنامه نقد ادبی و بلاغت، ۱۰(۴)، صص ۱۴۴-۱۶۴.
- موجانی، سیدعلی (۱۴۰۲). مناسبات فرهنگی و اجتماعی دو قرن اخیر، ایران و عراق، به اهتمام سعید تاره، تهران، بین‌المللی الهدی.

- نخبه من الباحثين العراقيين (۱۹۸۵). حضاره العراق، الجزء الثالث عشر، بغداد، دارالحریه.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۵۹). شعر معاصر عرب، تهران، انتشارات توس.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۰). ادوار شعر فارسی از مشروطیت تا سقوط سلطنت، تهران، نشر مرکز.
- شمس‌لنگرودی، محمد (۱۳۷۰). تاریخ تحلیلی شعر نو (از مشروطه تا کودتا)، تهران، مرکز.
- شاملی، نصرالله، و نصرتی، سمیه (بی‌تا). «بن‌مایه‌های مشترک ادبیات پایداری در ایران و عراق پس از اشغال»، در مجموعه مقالات اولین همایش بین‌المللی میراث مشترک ایران و عراق، ج ۱۲، صص ۱۳۵-۱۴۶.
- شورای نویسندگان (۱۳۶۲). تاریخ سیاسی عراق، بی‌جا، نهضت جهانی اسلام.
- شوشتری، محمد علی (۱۳۴۷). «کشور عراق از دیدگاه فرهنگ و تمدن رنگ ایرانی دارد نه عربی»، مجله بررسی‌های تاریخی، شماره ۱۵ و ۱۶، صص ۱۹۳-۲۰۰.
- هیئه المعجم (۱۹۹۵). معجم البابطين للشعراء العرب المعاصرين، الصفاه (کویت)، دارالقیس للصحافه والطباعه والنشر.